

2018 - 19

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VII

Issue - IV

Marathi

October - December - 2018

**Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal**

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

**IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5**

www.sjifactor.com

❖ **EDITOR** ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed., M.L.A.

❖ **PUBLISHED BY** ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF MARATHI

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	भारतातील ग्रामीण दारिद्र्य : एक अभ्यास प्रा. डी. पी. कांबळे	१-३
२	विमुद्रीकरण : स्वरूप परिणाम प्रा. डॉ. सुभाष रा. गुर्जर	४-७
३	महाराष्ट्रातील शेती उत्पन्नातील प्रादेशिक विषमता माधव शिंदे	८-१४
४	नवीन आर्थिक धोरण डॉ. ढास डी. के.	१५-१९
५	भारताचा कृषी व्यापार प्रा. डॉ. शिवाजी पाते	२०-२४
६	भारतीय कृषी विकासामध्ये आधुनिक सिंचन पद्धतीचे महत्त्व प्रा. डॉ. मदन राधाकिसन शिंदे	२५-३१
७	विकास सेवा संस्था आणि विविध अभ्यास गट डॉ. मधुरा कुलकर्णी	३२-३६
८	नवीन आर्थिक धोरण प्रा. डॉ. नीता तिवारी	३७-४१
९	भारतातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : एक विश्लेषणात्मक अभ्यास प्रा. चंद्रशेखर पुं. फरकाडे	४२-४५
१०	भारतीय शेतकऱ्यांची आत्महत्या - एक आर्थिक चिंतन डॉ. संगीता टक्कामोरे	४६-४९
११	भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासातील सेवा क्षेत्राची भूमिका डॉ. वाल्मिक दगडू परहर	५०-५३
१२	भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषी उद्योगाची भूमिका प्रा. डॉ. एन. एन. धोंडगे प्रा. डॉ. व्ही. डी. पाटील	५४-५८
१३	भारतीय अर्थव्यवस्था आणि नोटबंदी प्रा. हर्षद अरविंद एकबोटे	५९-६२
१४	भारतीय अर्थव्यवस्थेतील दारिद्र्याची समस्या प्रा. शेळके सी. एस.	६३-६७
१५	भारतीय अर्थव्यवस्थेतील वस्तू आणि सेवा कराची अंतिम मर्यादा आणि पुरोगामीत्व प्रा. रविंद्र बा. शेंडे	६८-७१
१६	भारतीय अर्थव्यवस्थेत जागतिकीकरणानंतर शहरीकरणाच्या संधी व आव्हाने पंकज मा. तायडे	७२-७८

१४. भारतीय अर्थव्यवस्थेतील दारिद्र्याची समस्या

प्रा. शेळके सी. एस.

अर्थशास्त्र विभाग, कला व विज्ञान महाविद्यालय, चौसाळा, ता. जि. बीड.

प्रस्तावना

भारतासारख्या विकसनशिल देशामध्ये वाढती लोकसंख्या, आर्थिक वृद्धीचा अल्प दर, प्रतिव्यक्ती उत्पादन कमी, उत्पन्न व संपत्तीचे विषम वितरण, बेकारी व अर्धबेकारी, निरक्षरता, औद्योगिकीकरणाची मंद गती, शेतीची अल्प उत्पादकता, भाववाढ, आधुनिकीकरणाचा अभाव, सदोष शिक्षण पध्दती, तीव्र राजकीय इच्छाशक्तीचा अभाव यासारख्या असंख्य कारणामुळे गरीबीच्या प्रमाणात वाढ होवून दारिद्र्यची समस्या निर्माण झालेली आहे. आर्थिक नियोजनाच्या सहा दशपेक्षा अधिकचा कालखंड होवून ही भारतात २६९.३ दशलक्ष लोकसंख्या गरीबीत तर २१.९ प्रतिशत लोकसंख्या दारिद्र्यत जीवन जगत आहे. भारतीय दारिद्र्यच्या संदर्भात अनेक व्यक्ती आणि समित्यांनी अभ्यास केला आहे. त्यामध्ये बी. एस. मिन्हास, वि. म. दांडेकर व निळकंठ रथ, पी. के. बर्धन, डॉ. एम. एस. अहलुवालिया, भारतीय नियोजन मंडळ, जागतिक बँक, श्री लकडावाला, प्रा. अमर्त्य सेन, सुरेश तेंडूलकर समिती, सी. रंगराजन समिती इ. चा समावेश आहे.

दारिद्र्यची संकल्पना

''ज्या अवस्थेत समाजातील काही गटांना किमान अन्न, वस्त्र आणि निवारा यासारख्या जीवनावश्यक वस्तू बराच काळ नियमितपणे मिळविणे अशक्य असते अशी स्थिती म्हणजे दारिद्र्यवस्था होय.'' भारतामध्ये विविध भागात किंवा रस्त्यालगत वाढलेल्या झोपडपट्टीतील लोकांची स्थिती पाहता भारतातील दारिद्र्यची व्यापकता लक्षात येते. सर्वसाधारणपणे दारिद्र्यकडे सापेक्ष दारिद्र्य आणि निरपेक्ष दारिद्र्य या दोन दृष्टीकोनातून पाहता येते.

सापेक्ष दारिद्र्य

उच्च उत्पन्न गटातील लोकसंख्येशी तुलना करता सर्वात कमी उत्पन्न असणाऱ्या गटातील लोकसंख्या दारिद्र्यत आहे असे समजले जाते तेव्हा त्यांस सापेक्ष दारिद्र्य असे म्हणतात. या संकल्पनेमुळे उत्पन्नातील विषमता अधिक स्पष्ट होण्यास मदत होते.

निरपेक्ष दारिद्र्य

या संकल्पनेनुसार निर्वाहासाठी अत्यावश्यक असे निरपेक्ष मानक किंवा प्रमाण असते. म्हणजेच समाजातील काही गटांना अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण व आरोग्य यां किमान आवश्यक गरजांच्या परिमाणाचे चालू किंमतीनुसार मूल्य काढले जाते. त्यानुसार ज्या लोकांची उत्पन्नपातळी पैशात व्यक्त केलेल्या किमान आवश्यक उपभोगापेक्षा कमी असते असे लोक निरपेक्ष दारिद्र्य रेषेखाली आहेत असे मानले जाते.

संशोधनाची उद्दिष्टे

१. भारतातील दारिद्र्यचे मापन आणि अंदाज या विषयीचा आढावा घेणे.
२. भारतातील दारिद्र्यच्या स्थितीचा अभ्यास करणे.
३. भारतातील निवडक राज्यांच्या दारिद्र्यच्या प्रमाणाचा अभ्यास करणे.
४. भारतातील दारिद्र्यच्या कारणांचा आढावा घेणे.
५. भारतातील दारिद्र्य निर्मूलनासाठीच्या उपाययोजनांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पध्दती

सदरील शोधनिबंध दुय्यम साधनसामग्रीवर आधारित असून दारिद्र्य रेषेखालील लोकांचे प्रमाण मोजण्यासाठी विविध समित्यांचे अंदाज व दारिद्र्यचे मापदंड याचा आधार घेतला आहे. तसेच विविध संदर्भ ग्रंथ, वर्तमानपत्रातील संपादकीय लेख, आर्थिक पाहणी अहवाल, योजना, इंटरनेट इत्यादींचा वापर केलेला आहे.

भारतातील दारिद्र्यचे मापन आणि अंदाज

१. वि. म. दांडेकर व निळकंठ रथ

यांनी १९६८-६९ मध्ये भारतातील दारिद्र्यचे मोजमाप १९६०-६१ च्या किंमतीनुसार केले होते. त्यासाठी दरडोई उत्पन्न हे दारिद्र्यचे मापदंड वापरले. या मापदंडानुसार १९६८-६९ मध्ये भारताच्या ग्रामीण आणि शहरी भागात अनुक्रमे ४० प्रतिशत व ५० प्रतिशत लोकसंख्या दारिद्र्य रेषेखाली होती.

२. नियोजन मंडळ

१९७७-७८ च्या किंमतीनुसार ग्रामीण आणि शहरी भागासाठी किमान उपभोग खर्चाची पातळी (ग्रामीण ६५रू. व शहरी ७५रू.) निश्चित करून ग्रामीण आणि शहरी भागासाठी अनुक्रमे २४०० व २१०० उष्मांकाचा निकष मान्य केला. या निकषानुसार भारतामध्ये ४८ प्रतिशत तर ग्रामीण आणि शहरी भागात अनुक्रमे ५१ प्रतिशत व ३८ प्रतिशत लोकसंख्या दारिद्र्यरेषेखाली होती.

३. प्रा. अमर्त्य सेन

सेन यांनी १९८८ मध्ये किमान उष्मांक या निकषावर टीका करून लोकामध्ये किमान जीवन निर्वाह प्राप्त करण्याची पात्रता वाढविण्यावर भर दिला. त्यांच्या मते, दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रमात पिण्याचे पाणी, आरोग्य सेवा, शिक्षण, कपडे, निवारा इ. वर भर देण्याचे सूचविले.

४. सुरेश तेंडूलकर समिती

या समितीने २००४-०५ साठी दारिद्र्य मापनाची नवीन पध्दत सूचविली. ज्यामध्ये आरोग्य आणि शिक्षणाचा समावेश केला. तसेच शहरी दारिद्र्य रेषेलाच इतर दारिद्र्य रेषेचा आधार मानण्याची शिफारस केली. या मापदंडानुसार २००४-०५ मध्ये दारिद्र्य रेषा निश्चित करण्यासाठी ग्रामीण आणि शहरी भागासाठी अनुक्रमे रू. ४४६.६८ व रू. ५७८.८० एवढ्या दरमहा प्रतिव्यक्ती उत्पन्नाची आवश्यकता निश्चित केली. त्याआधारे

भारताच्या ग्रामीण आणि शहरी भागात अनुक्रमे ४१.८ प्रतिशत व २५.७ प्रतिशत तर एकूण भारतामध्ये ३७.२ प्रतिशत एवढी लोकसंख्या दारिद्र्य रेषेखाली होती.

५. राष्ट्रीय नमुना पाहणी ६६ वी फेरी

भारताच्या नियोजन मंडळाने मार्च २०१२ मध्ये जाहीर केलेल्या अंदाजानुसार भारतामध्ये २००९-१० कुटुंबाचा उपभोग्य बाबींवरील खर्च या एनएसएस च्या मापदंडानुसार प्रतिदिन प्रतिव्यक्ती ग्रामीण आणि शहरी भागासाठी रू. २२.४० व २८.६० रू. ची आवश्यकता असल्याचे सांगितले. त्यानुसार २००९-१० मध्ये भारताच्या ग्रामीण आणि शहरी भागामध्ये अनुक्रमे ३३.८ प्रतिशत व २०.९ प्रतिशत तर संपूर्ण भारतामध्ये २९.८ प्रतिशत लोकसंख्या दारिद्र्य रेषेखाली होती.

६. राष्ट्रीय नमुना पाहणी ६८ वी फेरी

भारताच्या नियोजन मंडळाने एनएसएसच्या पाहणी आधारे जुलै २०१३ मध्ये कुटुंबाचा उपभोग्य बाबींवरील खर्च या मापदंडानुसार जाहीर केलेल्या अंदाजानुसार २०११-१२ मध्ये ग्रामीण आणि शहरी भागासाठी दरमहा प्रतिव्यक्ती अनुक्रमे रू. ८१६ व रू. १००० ची आवश्यकता असल्याचे सांगितले. त्यानुसार भारताच्या ग्रामीण आणि शहरी भागामध्ये अनुक्रमे २५.७ प्रतिशत व १३.७ प्रतिशत एवढी लोकसंख्या दारिद्र्य रेषेखाली होती तर भारतामध्ये हे प्रमाण २१.९ प्रतिशत होते.

७. सी. रंगराजन समिती

भारताच्या नियोजन मंडळाने जून २०१२ मध्ये डॉ. सी. रंगराजन यांच्या अध्यक्षतेखाली दारिद्र्यच्या समस्येचे पुनरावलोकन करण्यासाठी समिती गठीत केली. या समितीने ३० जून २०१४ मध्ये दारिद्र्यसंबंधीचा अहवाल सरकारला सादर केला. यानुसार सन २०११-१२ मध्ये ग्रामीण आणि शहरी भागासाठी प्रतिदिन प्रतिव्यक्ती अनुक्रमे रू. ३२ व रू. ४७ एवढ्या उत्पन्नाची आवश्यकता असल्याचे म्हटले आहे. त्यानुसार भारताच्या ग्रामीण आणि शहरी भागामध्ये अनुक्रमे ३०.९ प्रतिशत व २६.४ प्रतिशत एवढी लोकसंख्या दारिद्र्य रेषेखाली होती तर एकूण भारतामध्ये हे प्रमाण २९.५ प्रतिशत होते.

तक्ता क्र. १.१

भारतातील दारिद्र्यची स्थिती

वर्ष	दारिद्र्यरेषा (रू. दरडोई दरमहा)		गरीबांची संख्या (दशलक्ष)			दारिद्र्यचे प्रमाण (प्रतिशत)		
	ग्रामीण	शहरी	ग्रामीण	शहरी	एकूण	ग्रामीण	शहरी	एकूण
२००४-०५	४४६.६८	५७८.८०	३२६.३	८०.८	४०७.१	४१.८	२५.७	३७.२
२०११-१२	८१६.००	१०००.००	२१६.५	५२.८	२६९.३	२५.७	१३.७	२१.९

Source: Economic Survey 2014-15 *Estimated by Tendulkar Method (P.140)

वरील तक्ता क्र. १.१ वरून असे दिसून येते की, २००४-५ ते २०११-१२ या कालावधीतील अभ्यासावरून असे दिसून येते की, भारताच्या ग्रामीण भागात २००४-०५ मध्ये ४१.८ प्रतिशत असणारे दारिद्र्यचे प्रमाण २०११-१२ मध्ये २५.७ प्रतिशतपर्यंत कमी झाले. शहरी भागामध्ये याच कालावधीत २५.७

प्रतिशत पासून १३.७ प्रतिशतपर्यंत दारिद्र्यघट घट झाली आहे तर याच सात वर्षांच्या कालावधीत एकूण दारिद्र्यमध्ये ३७.२ (२००४-०५) प्रतिशत वरून २१.९ (२०११-१२) प्रतिशतपर्यंत घट झालेली दिसून येते. तसेच गरीबांच्या संख्येत ४०७.१ दशलक्ष (२००४-०५) पासून २६९.३ दशलक्ष (२०११-१२) पर्यंत घट झालेली दिसून येते.

तक्ता क्र. १.२

भारतातील प्रमुख राज्यातील दारिद्र्यचे प्रमाण

राज्य	२००४-०५			२०११-१२		
	ग्रामीण	शहरी	एकूण	ग्रामीण	शहरी	एकूण
हिमाचल प्रदेश	२५.०	४.६	२२.९	८.५	४.३	८.१
केरळ	२०.२	१८.४	१९.६	९.१	५.०	७.१
पंजाब	२२.१	१८.७	२०.९	७.७	९.१	८.३
उत्तरप्रदेश	४२.७	३४.१	४०.९	३०.४	२६.१	२९.४
आंध्रप्रदेश	३२.३	२३.४	२९.९	११.०	५.८	९.२
गुजरात	३९.१	२०.१	३१.६	२१.५	१०.१	१६.६
हरियाणा	२४.८	२२.४	२४.१	११.६	१०.३	११.२
कर्नाटक	३७.५	२५.९	३३.३	२४.५	१५.३	२०.९
महाराष्ट्र	४७.९	२५.६	३८.२	२४.२	९.१	१७.४
राजस्थान	३५.८	२९.७	३४.४	१६.१	१०.७	१४.७
तामिळनाडू	३७.५	१९.७	२९.४	१५.८	६.५	११.३
प.बंगाल	३८.२	२४.४	३४.२	२२.५	१४.७	२०.०
आसाम	३६.४	२१.८	३४.४	३३.९	२०.५	३२.०
बिहार	५५.७	४३.७	५४.४	३४.१	३१.२	३३.७
मध्यप्रदेश	५३.६	३५.१	४८.६	३७.५	२१.०	३१.६
ओरिसा	६०.८	३७.६	५७.२	३५.५	१७.३	३२.६
एकूण भारत	४१.८	२५.७	३७.२	२५.७	१३.७	२१.९

Source: Economic Survey 2013-14 (P.236, 237)

वरील तक्ता क्र. १.२ वरून असे दिसून येते की, २००४-०५ मध्ये बिहारचा (५४.४ प्रतिशत) सर्वाधिक दारिद्र्यचे प्रमाण असणाऱ्या राज्यांमध्ये दुसरा क्रम होता, तो २०११-१२ मध्ये पहिला (३३.७ प्रतिशत) क्रम असलेला दिसून येतो. तर ओरिसाचा (३२.६ प्रतिशत) दुसरा क्रम लागतो. तर भारतातील एकूण दारिद्र्य २१.९ प्रतिशत होते. मध्यप्रदेश, आसाम, उत्तरप्रदेश, बिहार, ओरिसा या राज्यांतील दारिद्र्यचे प्रमाण भारताच्या दारिद्र्येचा पातळीच्या प्रमाणापेक्षा अधिक आहे. २०११-१२ मध्ये बिहार, ओरिसा, आसाम, मध्यप्रदेश ही सर्वाधिक दारिद्र्यची पातळी असणारी राज्ये आहेत तर केरळ (७.१ प्रतिशत), हिमाचलप्रदेश (८.१ प्रतिशत) व पंजाब (१८.३ प्रतिशत) ही सर्वात कमी दारिद्र्येची पातळी असणारी राज्ये आहेत.

भारतातील दारिद्र्यची कारणे

१. वाढती लोकसंख्या, २. संपत्ती व उत्पन्नाचे असमान वाटप, ३. न्युन विकासाचा दर, ४. बेरोजगारी, ५. शेतीची कमी उत्पादकता, ६. भांडवल निर्मितीची मंद गती, ७. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अभाव, ८. सतत होणारी भाववाढ, ९. सदोष शिक्षण पध्दती, १०. भ्रष्टाचार, ११. नैसर्गिक साधनसामग्रीचा अपूरवपर.

उपाय योजना

१. लोकसंख्या नियंत्रण, २. आर्थिक विकास वाढीवर भर देणे, ३. स्वर्ण जयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजना, ४. राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना, ५. अन्नपूर्णा योजना, ६. महात्मा गांधी ग्रामीण रोजगार हमी योजना, ७. इंदिरा आवास योजना, ८. प्रधानमंत्री ग्रामोदय योजना, ९. प्रधानमंत्री ग्रामसडक योजना.

निष्कर्ष

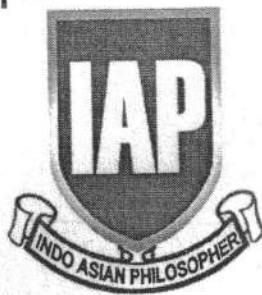
दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रमातील त्रुटीमुळे दारिद्र्य निर्मूलनाच्या योजनांना अपेक्षेप्रमाणे यश मिळू शकले नाही. साधनसंपत्तीच्या खाजगी मालकीमुळे आर्थिक सत्तेचे अधिकाधिक केंद्रीकरण होत आहे. परिणामी आर्थिकवृद्धीचा वेग कमी होत आहे. म्हणून शासकीय हस्तक्षेपाच्या माध्यमातून गरीबांच्या हितासाठी संपत्ती व उत्पन्नाचे पुनर्वितरण होणे आवश्यक आहे. तसेच दारिद्र्य निर्मूलनाचे कार्यक्रम व योजनांना गरीब जनतेचा प्रतिसाद मिळायला हवा. ज्यामुळे गरीबांचा जीवनमान स्तर सुधारेल व दारिद्र्य निर्मूलनाला हातभार लागेल.

संदर्भ

1. Indian Economy - V.K. Puri and S.K. Misra – Himalaya Publishing House, New Delhi-2015.
2. भारतीय अर्थव्यवस्था – डॉ.सौ. निर्मल भालेराव – निराली प्रकाशन, पुणे – जानेवारी २०१४.
3. भारतीय अर्थव्यवस्था – रूद्रदत्त व के.पी.एम. सुंदरम् – एस. चंद अॅण्ड कंपनी, नवी दिल्ली २००२.
4. भारतीय अर्थव्यवस्था – (समस्या आणि भवितव्य) – डॉ.एस.के. ढगे – के.एस. पब्लिकेशन, पुणे – जुलै २०१३.
5. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास, भाग १ – प्रा.एम.एल. चव्हाण – प्रशांत पब्लिकेशन, जळगांव.
6. आर्थिक पाहणी अहवाल २०१४-१५.

2018-19

ग्री. शैक्षक सो. एस

IMPACT FACTOR
5.60

ISSN 2348- 5825

International Registered & Recognized Research
Journal Related to Higher Education for All Subjects

INDO ASIAN PHILOSOPHER

UGC APPROVED, REFEREED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue : XII, Vol. II

Year- VI, Bi-Annual (Half Yearly)
(Oct. 2018 To Mar. 2019)

Editorial Office :

'Gyandev-Parvati',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

EDITOR IN CHIEF

Dr. Pramod G. Kalam

Dept. of Commerce,
Vasant Mahavidyalaya,
Kaij, Dist. Beed (M.S.) India

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Ambuja Malkhedkar
Gulbarga, Dist. Gulbarga
(Karnataka)

Dr. Balaji G. Kamble
Head, Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar College,
Latur, Dist. Latur (M. S.)

DEPUTY EDITOR

Dr. M. B. Karajgi
Head, Dept. of English,
Smt. Sushiladevi Deshmukh College,
Latur, Dist. Latur (M.S.)

Dr. M. G. Babare
Head, Dept. of Zoology
A. S. C. College,
Naldurg, Dist. Osmanabad (M.S.)

CO - EDITOR

Dr. Mahadev S. Kamble
Dept. of History,
Vasant Mahavidyalaya,
Kaij, Dist. Beed (M.S.)

Vanita S. Jadhav
Madar Terisa B.Ed. College,
Dharwad, Dist. Dharwad
(Karnataka)

Website
www.irasg.com

Contact : - 02382 - 241913

09423346913 / 09637935252

09503814000 / 07276301000

E-mail :

visiongroup1994@gmail.com

interlinkresearch@rediffmail.com

mbkamble2010@gmail.com

Published by :

Indo Asian Publication,

Latur, Dist. Latur - 413531 (M.S.) India

Price : ₹ 200/-

MEMBER OF EDITORIAL BOARD

Dr. Balasaheb S. Patil
Head, Dept. of Economics,
C. K. T. College,
Panvel, Dist. Raigarh (M.S.)

Dr. Sudhir Gavhane
Head, Dept. of Economics,
Vasant Mahavidyalaya,
Kaij, Dist. Beed (M.S.)

Dr. Mohammad T. Rahaman
Dept. of Biomedical Science,
International Islamic University,
Mahkota (Malasiya)

Dr. Kiran Khandare
Dept. of English,
Shivaji College,
Akola, Dist. Akola (M. S.)

Dr. Bhaskar S. Wazire
Head, Dept. of History,
Sitabai Arts College,
Akola, Dist. Akola (M. S.)

Prashant B. Kshirsagar
Dept. of Marathi,
Vasant Mahavidyalaya,
Kaij, Dist. Beed (M.S.)

Dr. Sivvappa Rasapali
Dept. of Chemistry,
UMASS, Dartmouth,
MA (United States)

Dr. P. M. Band
Dept. of Dept. of Chemistry,
College of Eng. & Technology,
Babhulgaon, Dist. Akola (M. S.)

Sr. No	Title for Research Paper	Page No.
15	भारताच्या आर्थिक विकासात कृषी क्षेत्राचे योगदान डॉ. एन.पी. चिताडे, डी. डी. बिडवे	70
16	महिला उदयोजकांच्या समस्या व उपाययोजना अर्चना अनिल विखे	73
17	भारतातील बालकामगारांच्या सामाजिक - आर्थिक समस्यांचा एक आढावा डॉ.मिनाक्षी भास्कर जाधव	77
18	भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्राचे योगदान डॉ. ए.एम. मोरे	81
19	भारतातील नद्या जोड प्रकल्प : एक दृष्टीकोन सी. एस. शेळके	85
20	भारतीय करप्रणाली आणि GST एक अभ्यास चेतना दत्तात्रय जगताप	90
21	कृषी क्षेत्रात वीज क्षेत्राचे महत्व डॉ.महादेवी वैजनाथ फड	95
22	उस्मानाबाद जिल्ह्यातील कुक्कुटपालन व्यवसायाचा चिकित्सक अभ्यास अमोल सिताराम शिंदे	98
23	महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : एक समस्या अंकुश तु.करपे	105
24	आर्थिक विकासाची उंच भरारी कृषी क्षेत्रावरच डॉ. शिवाजी भ.यादव	114
25	महाराष्ट्रातील सद्यस्थितीतील कृषीउद्योग : समस्या आणि उपाययोजना डॉ. विशाल शिवाजीराव करपे	119
26	असमानता संस्थापित मानव विकास निर्देशांक जे. बी. यादव	126
27	भारतीय महिला आणि स्त्री मुक्ती चळवळ दिपक सुर्यवंशी	132
28	अप्रत्यक्ष कर सुधारणा : वस्तु-सेवा कर डॉ. ज्ञानेश्वर जिगे	139
29	महिला सबलीकरणाची वास्तविकता डॉ. संजय काशीनाथ मगर	143

IMPACT FACTOR
5.60

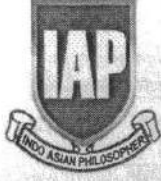
ISSN 2348-5825

Indo Asian Philosopher (IAP)

Issue : XII, Vol. II

Oct. 2018 To Mar. 2019

www.irasg.com

Research Paper

19

Economics

भारतातील नद्या जोड प्रकल्प : एक दृष्टीकोन

सी. एस. शेळके

अर्थशास्त्र विभाग,

कला व विज्ञान महाविद्यालय,

चौसाळा, जि. बीड.

प्रस्तावना :-

पाणी ही नैसर्गिक साधनसंपत्ती असून ते जीवन, जीविका, खाद्यसुरक्षा आणि शाश्वत विकासाचा पाया आहे. पाण्याचे पृथ्वीवरील अस्तित्त्व बाष्प, नद्या, नाले, सरोवरे इ. च्या स्वरूपात आढळते. पृथ्वीचा ७१ प्रतिशत भाग पाण्याने तर २९ प्रतिशत भाग जमीन अशा स्वरूपात आहे. पृथ्वीवरील एकूण पाणी साठ्यापैकी ९७ प्रतिशत पाणी क्षारयुक्त आहे. उर्वरीत ३ प्रतिशत पाण्यापैकी ८७ प्रतिशत पाणी कायमस्वरूपी बर्फात आहे. म्हणून अस्तित्त्वातील जलस्रोताची संवर्धन व संरक्षण करण्याची गरज आहे. जगाचा २४ प्रतिशत भूभाग व्यापणाऱ्या भारतात जगाची १७.५ प्रतिशत लोकसंख्या समावलेली आहे. लोकसंख्येच्या बाबतीत चीननंतर भारताचा जगात दुसरा क्रमांक आहे. लोकसंख्यावाढीबरोबर पाण्याची मागणी सातत्याने वाढत असून सन २०१० मध्ये ६५६ अब्ज घनमीटर एवढी पाण्याची मागणी होती. त्यामध्ये २०५० पर्यंत १०६९ अब्ज घनमीटर पाण्याची मागणी वाढेल असे अपेक्षित आहे. सन २०१० मध्ये जलसिंचनासाठी ८५ प्रतिशत, घरगुती वापरासाठी ६ प्रतिशत, उद्योगासाठी ६ प्रतिशत आणि ऊर्जा निर्मितीसाठी ३ प्रतिशत एवढी पाण्याची मागणी होती.

भारतात लोकसंख्या वाढीबरोबर मानवाच्या गरजा वाढत असून वेळ आणि प्रदेशांचा विचार केल्यास जलस्रोताचे असमान वितरण असल्याचे दिसून येते. भारताच्या कोणत्या ना कोणत्या प्रदेशात पूर परिस्थिती तर काही प्रदेशात दुष्काळी परिस्थिती अशी समस्या आढळून येते. या समस्येची सोडवणूक करण्यासाठी भारतीय नद्या जोड प्रकल्प हा एक पर्याय आहे. या प्रकल्पाचा मुख्य उद्देश जलाशये आणि कालवे यांचे नद्या जोडणीच्या माध्यमातून जलस्रोताचे मोठे जाळे तयार करणे हा असून पूर परिस्थिती असणाऱ्या भागातील जलस्रोताचे पाण्याची तुट किंवा कमरता असणाऱ्या भागात वितरण करणे शक्य आहे. ज्यामुळे पूर परिस्थिती असणाऱ्या भागातील पुराचा धोका कमी करण्यास होणाऱ्या मदतीबरोबरच

Indo Asian Scientific Research Organization (IASRO) (A Division of Indo Asian Publication)

पाण्याची तुट असणाऱ्या दुष्काळी भागातील पाण्याची गरज पूर्ण होण्यास मदत होवू शकेल.

भारतामध्ये जून ते सप्टेंबर या चार महिन्यांच्या कालावधीत सरासरी ४,००० अब्ज घनमीटर एवढा पाऊस पडतो. परंतु हा पाऊस भारताच्या सर्व प्रदेशांमध्ये एकसमान पडत नाही. भारताच्या पूर्व आणि उत्तरेकडील प्रदेशात सर्वाधिक पाऊस पडतो तर पश्चिम आणि दक्षिणेकडील प्रदेशात कमी पाऊस पडतो. भारतात अनेकदा असे दिसून येते की, ज्या प्रदेशात सर्वाधिक पाऊस पडतो तेथे पूर परिस्थिती तर ज्या प्रदेशात सरासरीपेक्षा कमी किंवा उशिरा पाऊस पडतो तेथे दुष्काळजन्य स्थिती निर्माण होते. अशा ह्या भौगोलिक आणि वेळेतील फरकामुळे लोकसंख्यावाढीबरोबर उपलब्ध नैसर्गिक पाण्याची पिण्यासाठी, जलसिंचनासाठी, औद्योगिक क्षेत्रासाठी मागणी वाढून मागणी पुरवठ्यामध्ये अंतर निर्माण होवून पाण्याची समस्या निर्माण होते. यावर मात करण्यासाठी नद्या जोड प्रकल्प हा एक पर्याय आहे.

अभ्यासाची उद्दिष्टे :-

१. नद्याजोड प्रकल्पाचा अर्थ जाणून घेणे.
२. नद्याजोड प्रकल्पाच्या ऐतिहासिक पार्श्वभूमीचा आढावा घेणे.
३. नद्याजोड प्रकल्पाच्या फायद्या तोट्याचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती :-

सदरील संशोधन पेपर द्वितीय साधनसामुग्रीवर आधारित असून विविध संदर्भ ग्रंथ, मासिके, अर्थसंवाद, नियतकालिके, इंटरनेट, शासकीय प्रकाशने इ. चा वापर करण्यात आलेला आहे.

नद्या जोडणी प्रकल्प :-

पाणी ही सर्वात महत्त्वाची नैसर्गिक मौल्यवान साधनसंपत्ती असून पाण्याची वाढती मागणी विचारात घेवून भारत सरकारने नवे राष्ट्रीय जलधोरण हाती घेतले आहे. या नवीन जलधोरणानुसार भारतातील नद्या जोड प्रकल्पाची संकल्पना उदयास आली आहे. पैसा, साधनसंपत्ती, व्यवस्थापन इ. दृष्टीकोनातून हा एक मोठा प्रकल्प आहे.

"नदीच्या खोऱ्यातील अतिरिक्त जलस्त्रोताचे पाण्याची तुट असलेल्या नदीच्या खोऱ्याकडे हस्तांतरण करण्याच्या पद्धतीला 'नद्या जोड प्रकल्प' असे म्हणतात."

भारतातील नद्या जोड प्रकल्पाची योजना तीन भागात विभागली आहे.

१. उत्तरेकडील हिमालय नद्या जोडणी घटक (१९८०)
२. दक्षिणेकडील द्विपकल्पीय नदी जोडणी घटक (१९८०)

३. आंतरराज्य नदी जोडणी घटक (२००५) :-

नद्या जोड प्रकल्पाचे व्यवस्थापन भारताच्या राष्ट्रीय जलविकास एजन्सीकडून (NWDA) केले जाते. या एजन्सीने भारतातील नद्या जोड प्रकल्पाचा अभ्यास करून अहवाल तयार केला. या अहवालानुसार उत्तरेकडील हिमालय घटकासाठी १४ नद्या जोडणी प्रकल्प, दक्षिणेकडील द्विपकल्पीय घटकासाठी १६ नद्या जोडणी प्रकल्प आणि आंतरराज्य घटकांसाठी ३७ नद्या जोडणी प्रकल्पाचा समावेश आहे. देशातील अतिरिक्त पाणी असलेल्या पाणलोट क्षेत्रातील (गंगा ब्रम्हपुत्रा) पाण्याचे पाण्याची तुट असलेल्या (महानदी, गोदावरी, कावेरी आणि तापी) पाणलोट क्षेत्रात पाण्याच्या वितरणाचा अहवाल राष्ट्रीय जलविकास (NWDA) समितीने तयार केला.

नद्या जोडणी प्रकल्पाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :-

१. ब्रिटिश वसाहत युग :-

भारतीय नद्या जोड प्रकल्पाचा इतिहास ब्रिटिश वसाहत काळापासूनचा आहे. १९ व्या शतकात ऑर्थर कॉटन यांनी ब्रिटिशांची वसाहत असलेल्या दक्षिण आशिया मध्ये विविध वस्तूंची जलद आयात निर्यात करण्यासाठी भारतात नद्या जोडणीची योजना आखली होती. याशिवाय भारताच्या दक्षिणेकडील भागात पाण्याचे वितरण करण्यासाठी नद्या जोडणीचा प्रस्ताव मांडला होता.

२. स्वातंत्र्योत्तर काळ :-

सन १९७० मध्ये डॉ. के.एल. राव (ऊर्जा आणि जलसंपदा मंत्री) यांनी नॅशनल वॉटर ग्रीड ही योजना प्रस्तावित केली होती. ही योजना दक्षिण भारतातील पाण्याची कमतरता आणि उत्तर भारतातील पुरस्थितीशी संबंधित होती. त्यांनी असे सूचविले की, ब्रह्मपुत्रा आणि गंगा या भागातील नदीच्या पात्रातील अतिरिक्त पाण्याचे मध्य आणि दक्षिण भारतातील पाण्याची कमतरता असलेल्या भागात वितरण करता येईल.

ऑगस्ट १९८० मध्ये भारताच्या जलसंसाधन मंत्रालयाने 'पाणी संसाधन विकासासाठी राष्ट्रीय दृष्टीकोन' या नावाने अहवाल तयार केला. या अहवालात हिमालय आणि द्विपकल्पीय या दोन घटकांचा समावेश होता. परंतु पुढे काँग्रेस पक्ष सत्तेत आला आणि ही योजना त्यांनी बंद केली. सन १९८२ मध्ये 'राष्ट्रीय जलविकास एजन्सीची (NWDA)' ची स्थापना झाली. जलाशये, कालवे यांचा तपशिलवार अभ्यास करून द्विपकल्पीय नदी जोडणी आणि जल व्यवस्थापन अशा सर्व पैलूंची व्यवहार्यता या संबंधीची जबाबदारी या एजन्सीवर (NWDA) टाकली. या एजन्सीने १९८२ ते २०१३ या ३० वर्षांच्या काळात अनेक अहवाल दिले परंतु या प्रकल्पाची अंमलबजावणी प्रभावीपणे झाली नाही.

३. २१ वे शतक :-

सन २००४ मध्ये विविध राजकीय पक्षांची युती झाली आणि काँग्रेसचे सरकार सत्तेत आले. या सरकारच्या काळात नद्या जोड प्रकल्प पुनरुत्थानाची संकल्पना चर्चेस आली. परंतु विरोधी पक्ष आणि सामाजिक कार्यकर्ते यांनी प्रकल्पासाठी लागणारा जास्तीचा खर्च, पर्यावरणविषयक संभाव्यता, पर्यावरणीय नुकसान यासारखे धोके निर्माण होतील अशी भिती व्यक्त करून या प्रकल्पाला विरोध केला. सन २००५ पासून २०१३ पर्यंत नद्या जोड प्रकल्पासंबंधीचे अनेक समित्यांचे अनेक अहवाल रद्द केले. सन २०१२ मध्ये सर्वोच्च न्यायालयाने नद्या जोड प्रकल्प हा केंद्र आणि राज्यांचा कायदेशिर अधिकार आहे. तेव्हा सर्वोच्च न्यायालयाने जलसंसाधन मंत्रालयाला नद्या जोड प्रकल्पासंबंधी सरकारविरहित तज्ञ समिती स्थापन करून अंमलबजावणी करण्यास सांगितले.

नद्या जोड प्रकल्पाचे फायदे :-

१. शेती उत्पादनात वाढ :-

नद्या जोड प्रकल्पामुळे भारतातील पुरस्थिती असलेल्या भागातील पाण्याचे दुष्काळी भागात पाण्याचे वितरण होवून सिंचनाखालील शेतीच्या क्षेत्रात वाढ होईल. त्यामुळे शेती उत्पादनात वाढ होवून शेतकऱ्यांचे जीवनमान उंचावेल.

नद्या जोडणी प्रकल्पाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :-

१. ब्रिटिश वसाहत युग :-

भारतीय नद्या जोड प्रकल्पाचा इतिहास ब्रिटिश वसाहत काळापासूनचा आहे. १९ व्या शतकात ऑर्थर कॉटन यांनी ब्रिटिशांची वसाहत असलेल्या दक्षिण आशिया मध्ये विविध वस्तूंची जलद आयात निर्यात करण्यासाठी भारतात नद्या जोडणीची योजना आखली होती. याशिवाय भारताच्या दक्षिणेकडील भागात पाण्याचे वितरण करण्यासाठी नद्या जोडणीचा प्रस्ताव मांडला होता.

२. स्वातंत्र्योत्तर काळ :-

सन १९७० मध्ये डॉ. के.एल. राव (ऊर्जा आणि जलसंपदा मंत्री) यांनी नॅशनल वॉटर ग्रीड ही योजना प्रस्तावित केली होती. ही योजना दक्षिण भारतातील पाण्याची कमतरता आणि उत्तर भारतातील पुरस्थितीशी संबंधित होती. त्यांनी असे सूचविले की, ब्रह्मपुत्रा आणि गंगा या भागातील नदीच्या पात्रातील अतिरिक्त पाण्याचे मध्य आणि दक्षिण भारतातील पाण्याची कमतरता असलेल्या भागात वितरण करता येईल.

ऑगस्ट १९८० मध्ये भारताच्या जलसंसाधन मंत्रालयाने 'पाणी संसाधन विकासासाठी राष्ट्रीय दृष्टीकोन' या नावाने अहवाल तयार केला. या अहवालात हिमालय आणि द्विपकल्पीय या दोन घटकांचा समावेश होता. परंतु पुढे काँग्रेस पक्ष सत्तेत आला आणि ही योजना त्यांनी बंद केली. सन १९८२ मध्ये 'राष्ट्रीय जलविकास एजन्सीची (NWDA)' ची स्थापना झाली. जलाशये, कालवे यांचा तपशिलवार अभ्यास करून द्विपकल्पीय नदी जोडणी आणि जल व्यवस्थापन अशा सर्व पैलूंची व्यवहार्यता या संबंधीची जबाबदारी या एजन्सीवर (NWDA) टाकली. या एजन्सीने १९८२ ते २०१३ या ३० वर्षांच्या काळात अनेक अहवाल दिले परंतु या प्रकल्पाची अंमलबजावणी प्रभावीपणे झाली नाही.

३. २१ वे शतक :-

सन २००४ मध्ये विविध राजकीय पक्षांची युती झाली आणि काँग्रेसचे सरकार सत्तेत आले. या सरकारच्या काळात नद्या जोड प्रकल्प पुनरुत्थानाची संकल्पना चर्चेस आली. परंतु विरोधी पक्ष आणि सामाजिक कार्यकर्ते यांनी प्रकल्पासाठी लागणारा जास्तीचा खर्च, पर्यावरणविषयक संभाव्यता, पर्यावरणीय नुकसान यासारखे धोके निर्माण होतील अशी भिती व्यक्त करून या प्रकल्पाला विरोध केला. सन २००५ पासून २०१३ पर्यंत नद्या जोड प्रकल्पासंबंधीचे अनेक समित्यांचे अनेक अहवाल रद्द केले. सन २०१२ मध्ये सर्वोच्च न्यायालयाने नद्या जोड प्रकल्प हा केंद्र आणि राज्यांचा कायदेशिर अधिकार आहे. तेव्हा सर्वोच्च न्यायालयाने जलसंसाधन मंत्रालयाला नद्या जोड प्रकल्पासंबंधी सरकारविरहित तज्ञ समिती स्थापन करून अंमलबजावणी करण्यास सांगितले.

नद्या जोड प्रकल्पाचे फायदे :-

१. शेती उत्पादनात वाढ :-

नद्या जोड प्रकल्पामुळे भारतातील पुरस्थिती असलेल्या भागातील पाण्याचे दुष्काळी भागात पाण्याचे वितरण होवून सिंचनाखालील शेतीच्या क्षेत्रात वाढ होईल. त्यामुळे शेती उत्पादनात वाढ होवून शेतकऱ्यांचे जीवनमान उंचावेल.

२. लोकसंख्या वाढ आणि अन्न सुरक्षितता :-

भारतात दरवर्षी १० ते १५ दशलक्ष एवढी लोकसंख्या वाढ होते. नद्या जोड प्रकल्पामुळे शेती उत्पादनात उच्च आणि दर्जेदार वाढ होवून वाढत्या लोकसंख्येला अन्न सुरक्षितता देता येईल. ज्यामुळे वाढत्या लोकसंख्येचा देशाच्या आर्थिक विकासाला हातभार लागेल.

३. शाश्वत कृषी विकास :-

नद्या जोड प्रकल्पामुळे नदीच्या पात्रात पाणी साठवून राहत नाही. त्यामुळे नदीपात्राच्या बाजूची जमीन क्षारयुक्त व दलदलयुक्त होत नाही. अशा जमिनीची शाश्वत उत्पादन क्षमता, सुपिकता टिकून राहते. त्यामुळे शाश्वत कृषी विकासास हातभार लागेल.

४. जलवाहतूकीसाठी उपयुक्त :-

नद्या जोड प्रकल्पामुळे देशातील जलवाहतूकीसाठी स्वच्छ व प्रदूषणमुक्त वाहतूक मार्ग उपलब्ध होवू शकतो.

५. भूपृष्ठावरील पाण्याच्या पर्याप्त वापर :-

भारतामध्ये पर्जन्यमानाच्या एकूण पावसापैकी केवळ ३० दिवस पुरेल एवढ्याच पाण्याची साठवण केली जाते. विकसित देशामध्ये ९०० दिवस पुरेल एवढ्या पाण्याची नदीपात्रामध्ये आणि तलावामध्ये साठवण केली जाते. भारतामध्ये पिण्यासाठी आणि सिंचनासाठी भूगर्भातील पाण्याचा वापरावरील अवलंबित्व अधिक आहे. त्यामुळे भूगर्भातील पाण्याची पातळी खोलवर जात आहे. म्हणून पाण्याची पातळी टिकवून ठेवण्यासाठी नद्या जोड प्रकल्पाच्या माध्यमातून भूपृष्ठावरील पाण्याचा पर्याप्त वापर करणे शक्य आहे.

६. पुरस्थिती दुष्काळ आणि पिण्याच्या पाण्यासाठी उपयुक्त :-

भारतामध्ये देशाच्या ईशान्यकडील भागात वायव्य पश्चिम आणि दक्षिण भागापेक्षा अधिकचा पाऊस पडतो तर काही वेळा मान्सूनच्या अनियमिततेमुळे बराचसा काळ कोरडा जातो. तेव्हा अशावेळी नद्या जोड प्रकल्पाच्या माध्यमातून पुरस्थिती, दुष्काळी स्थिती आणि पिण्याच्या पाण्याची समस्या यावर सहज मात करता येवू शकते.

७. जलविद्युत निर्मितीसाठी उपयुक्त :-

नद्या जोड प्रकल्प आणि पाणी साठा नियोजनाच्या माध्यमातून १७० दशलक्ष एकर फुट एवढ्या पाण्याची क्षमता वाढवण्याचे नियोजन आहे. या प्रकल्पाच्या माध्यमातून ३५ दशलक्ष हेक्टर शेतीला जलसिंचनासाठी फायदा होईल. तसेच ४०००० मेगावॉट क्षमतेची विद्युत निर्मिती केली जाऊ शकते.

नद्या जोडणीचे तोटे :-**१. दीर्घकालीन आणि खर्चिक प्रक्रिया :-**

नद्या जोड प्रकल्प हा दीर्घकालीन आणि खर्चिक असल्यामुळे हा प्रकल्प पूर्ण होणे सहज शक्य नाही.

२. पर्यावरणाची हानी :-

प्रकल्पामुळे मोठ्या प्रमाणावर जंगल तोड करावी लागणार आहे. तसेच मातीची धुप ही होणार आहे. त्यामुळे एकंदरीत पर्यावरणाची हानी होवू शकते.

३. प्रकल्पग्रस्तांच्या पुनर्वसनाचा प्रश्न :-

नद्या जोड प्रकल्पामुळे अनेक गावांच्या पुनर्वसनाचा प्रश्न निर्माण होणार आहे. त्यातून सामाजिक अशांतता निर्माण होवू शकते. उदा. सरदार सरोवर प्रकल्प.

४. राजकीय परिणाम :-

नद्या जोड प्रकल्पामुळे पाकिस्तान, बांगलादेश या शेजारील देशांबरोबर संघर्ष निर्माण होवून त्याचे प्रतिकूल राजकीय परिणाम होवू शकतात.

निष्कर्ष :-

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. भारताच्या विविध प्रदेशात विषम स्वरूपाचे पर्जन्यमान आहे. काही प्रदेशात अतिवृष्टी तर काही प्रदेशात अवर्षणजन्य स्थिती आहे. यावर नद्या जोड प्रकल्प व भूपृष्ठावरील पाण्याचे योग्य नियोजन केल्यास भारतातील जलसिंचन, उद्योगाला लागणारे पाणी, पिण्यासाठी लागणारे पाणी या सर्व समस्यांवर मात करणे सोपे नसले तरी आवाक्याबाहेरचे नाही. अर्थातच याबरोबर काही सामान्य समस्याही निर्माण होवू शकतात. परंतु या समस्येचा विचार केल्यास या प्रकल्पामधून निर्माण होणाऱ्या समस्या ह्या लाभापेक्षा अतिशय गौण आहेत.

संदर्भ सूची :-

१. कृषी अर्थशास्त्र - डॉ. वसुधा पुरोहित, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद-२०१६.
२. Indian Economics - V.K. Puri and S.K. Misra, Himalay Publishing House, New Delhi-३३rd Edition-२०१५.
३. भारतीय अर्थव्यवस्था - डॉ.सौ. निर्मल भालेराव - निराली प्रकाशन, पुणे - जानेवारी २०१४.
४. अर्थसंवाद - एप्रिल/जून २०१३
५. www.nwda.gov.in

2018 - 19

2018-19

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII

Issue - I

Marathi Part - I

January - March - 2019

Peer Reviewed Referred •
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ. क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१३	मराठवाडयातील कृषी विकासात सिंचनाचे योगदान : विशेष संदर्भ लातूर जिल्हा डॉ. एस. एस. देवनाळकर	५५-५९
१४	भारतीय शेती तंत्रज्ञान : शाश्वत शेती डॉ. ठास डी. के.	६०-६५
१५	कोरडवाहू शेती आणि आय व व्यय प्रा. डॉ. शिवप्रसाद डोंगरे	६६-६९
१६	कृषी उत्पादकता - एक अभ्यास प्रा. डॉ. अनंत नरवडे	७०-७६
१७	मराठवाडयातील कोरडवाहू शेती व पाणलोटक्षेत्र विकास डॉ. दीपक एम. भारती मेघराज जनार्दन मोरे	७७-८२
१८	भूमी प्रदूषण कारणे परिणाम व उपाययोजना डॉ. जयदीप रामकृष्ण सोळुंके	८३-८८
१९	भारतातील कृषी उत्पादकता प्रा. डॉ. सुरेश टी. सामाले	८९-९३
२०	जलयुक्त शिवार योजनेचा अभ्यास डॉ. ज्ञानेश्वर जिगे	९४-९७
२१	झिरो बजेट शेती काळाची गरज डॉ. के. एम. पवार	९८-१०१
२२	भारतीय शेतीची अल्प उत्पादकता : कारणे व उपाय प्रा. सी. एस. शेळके	१०२-१०७
२३	शाश्वत कृषी विकास : आवश्यकता, समस्या आणि उपाय प्रा. डॉ. चव्हाण एम. एच.	१०८-११३
२४	भूमी प्रदूषण कारणे व उपाय डॉ. कागदे बी. बी.	११४-११७

२२. भारतीय शेतीची अल्प उत्पादकता : कारणे व उपाय

प्रा. सी. एस. शेळके

सहा. प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग, कला व विज्ञान महाविद्यालय, चौसाळा, ता. जि. बीड.

प्रस्तावना

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विविध दृष्टीकोनातून विचार केल्यास शेतीला अतिशय महत्वाचे स्थान असल्याचे दिसून येते. देशाचा विकास जलद गतीने घडवून आणावयाचा असेल तर उद्योग, सेवा व व्यापार या क्षेत्राबरोबरच शेती क्षेत्राचा ही विकास करणे गरजेचे आहे. अर्थव्यवस्थेतील अनेक क्षेत्रे ही प्रत्यक्ष अप्रत्यक्षरित्या शेतीवर अवलंबून आहेत. भारतीय अर्थव्यवस्था ही शेतीप्रधान असल्यामुळे शेती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा मुख्य आधार आहे. स्वातंत्र्याच्यावेळी एकूण देशातर्गत उत्पादनामध्ये ५० प्रतिशत हिस्सा हा शेती क्षेत्राचा होता. तर तो कमी होवून २०१२-१३ मध्ये ११.७ प्रतिशत पर्यंत घटलेला दिसून येतो. विकसित देशामध्ये मात्र राष्ट्रीय उत्पन्नातील शेतीचा हिस्सा हा फक्त २ प्रतिशतच्या आसपास असलेला दिसून येतो. लोकसंख्येचा विचार केल्यास २ ते ३ प्रतिशत एवढी लोकसंख्या शेतीक्षेत्रात गुंतलेली दिसून येते. भारतात मात्र जवळ जवळ ६५ प्रतिशत लोकसंख्या शेती व शेतीपुरक क्षेत्रात गुंतलेली दिसून येते. यावरून शेती क्षेत्राचे भारतीय अर्थव्यवस्थेतील महत्त्व लक्षात येते.

देशातील वाढत्या लोकसंख्येचा विचार केल्यास आजही अनेक विकसनशील देश उपजिविकेसाठी शेतीवरच अवलंबून आहेत. वाढत्या लोकसंख्येला अन्नधान्याचा पुरवठा, राष्ट्रीय उत्पन्न वाढीला हातभार, रोजगारनिर्मिती, औद्योगिक विकासाला लागणारा कच्चा माल, शेतमाल निर्यातीच्या माध्यमातून परकीय चलन प्राप्ती सेवा क्षेत्राचा विकास इत्यादींच्या दृष्टीकोनातून विचार केल्यास भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेती क्षेत्राचे स्थान महत्त्वपूर्ण आहे. म्हणून शेती उत्पादन व शेती उत्पादकता या बाबीकडे गांभीर्याने लक्ष देण्याची आवश्यकता आहे. सदरील शोधनिबंधामध्ये भारताच्या कृषी क्षेत्रातील उत्पादकतेचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे

१. शेती उत्पादकतेचा अर्थ जाणून घेणे.
२. भारतासह काही निवडक देशातील जमिनीच्या प्रति हेक्टरी उत्पादकतेचा तुलनात्मक आढावा घेणे.
३. भारतातील शेतीच्या अल्प उत्पादकतेच्या कारणाचा अभ्यास करणे.
४. भारतीय शेतीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी उपाय सूचविणे.

संशोधन पद्धती

सदरील शोधनिबंध दुय्यम साधन सामुग्रीवर आधारलेला आहे. संबंधित विषयाच्या अभ्यासासाठी विविध शासकीय प्रकाशने, नियतकालिके, विषयांशी संबंधीत विविध संदर्भ ग्रंथ, संशोधनात्मक लेख, भारताची आर्थिक पाहणी, संकेतस्थळ, कृषीविषयक सांख्यिकी आदींचा प्रामुख्याने आधार घेण्यात आलेला आहे.

कृषी उत्पादकतेचा अर्थ

भूमी, श्रम, भांडवल आणि संयोजक हे घटक शेती क्षेत्रात उत्पादन घेण्यासाठी वापरले जातात. म्हणून उत्पादकतेचा विचार करताना शेती उत्पादनाचा संबंध उत्पादन घटकांशी जोडला जातो. यावरून कृषी उत्पादकतेची व्याख्या पुढीलप्रमाणे देता येईल.

"शेती उत्पादन घेण्यासाठी लागणारे घटक व शेतीतील उत्पादन यांच्या गुणोत्तरास उत्पादकता असे म्हणतात."

"कृषी क्षेत्रात विविध आदानांच्या मदतीने जे एकूण उत्पादन होते त्यास कृषी उत्पादकता असे म्हणतात."

"कृषी क्षेत्राची उत्पादन करण्याची जी उच्चतम क्षमता असते तिला कृषी उत्पादकता असे म्हणतात."

याचा अर्थ असा की, विविध उत्पादन घटकांच्या वापरामुळे शेती उत्पादकतेत वाढ होते की, घट होते हे पाहणे आवश्यक आहे. जर शेतीची उत्पादकता वाढत असेल तर शेतीचा विकास करणे शक्य होते. स्वातंत्र्यपूर्व काळात शेतीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी फारसे प्रयत्न केले गेले नाहीत. परंतु स्वातंत्र्योत्तर काळात शेतीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी अनेक धोरणे आखून शेती उत्पादकता वाढविण्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न केले आहेत. परंतु या धोरणांच्या प्रभावी अंमलबजावणीच्या अभावामुळे शेती उत्पादनामध्ये अपेक्षेप्रमाणे वाढ झालेली दिसून येत नाही.

तक्ता क्र. १.१ मध्ये काही निवडक देशातील प्रमुख पिकांच्या संदर्भातील उत्पादकता (प्रति हेक्टर कि.ग्रॅ.) दर्शविलेली आहे.

तक्ता १.१ निवडक देशातील जमिनीची उत्पादकता (२०१४)

(प्रति हेक्टर कि.ग्रॅ.)

तांदूळ	गहू	मका	भूईमुग	ऊस
ब्राझील ५२१२	चीन ६५१५	अमेरिका १०७४४	चीन ३५८४	थायलंड ७६८६५
जपान ६६६७	फ्रान्स ७३६२	फ्रान्स १००२६	अमेरिका ४३९७	ब्राझील ७०७६९
भारत ३५७६	भारत ३१४४	भारत २५६०	भारत १४००	भारत ७०२३१
म्यानमार १३८८	जर्मनी ८६३४	अर्जेन्टिना ६८४४	अर्जेन्टिना २८४८	चीन ७१५७३
चीन ६८३२	पाकिस्तान ३०७०	मेक्सिको ३३००	म्यानमार १७८९	मेक्सिको ७४४२६
थायलंड ३०४७	कॅनडा ३०९७	चीन ५८२२	इंडोनेशिया १२७९	कोलंबिया ९०९९२
इंडोनेशिया ५१३०	अमेरिका २९३१	ब्राझील ५१८८	सुदान ८४०	ओसेनिया ७६४३८
जग ४५४६	जग ३३१४	जग ५६२२	जग १६५७	जग ६९३७३

Source : Govt. of India, Agricultural Statistics at a Glance, 2016 (New Delhi, 2017)

Table 7.1, P.N. 252-253.

तक्ता क्र. १.१ मध्ये जगातील विविध देशामधील काही प्रमुख पिकांच्या संदर्भातील उत्पादकता (प्रति हेक्टर कि.ग्रॅ.) दर्शविलेली आहे. भारतीय कृषीच्या उत्पादकतेची जगातील विविध देशामधील काही प्रमुख पिकांच्या संदर्भातील उत्पादकतेशी तुलना केल्यास भारतीय कृषीची उत्पादकता कमी असल्याचे दिसून येते. भारतातील तांदूळाची उत्पादकता ही चीनमधील

तांदळाच्या उत्पादकतेच्या ५२ प्रतिशत व जपानच्या ५४ प्रतिशत इतकी कमी असल्याचे दिसून येते. गव्हाच्या उत्पादकतेच्या संदर्भात भारताची उत्पादकता ही जर्मनीमधील गव्हाच्या उत्पादकतेच्या ३६ प्रतिशत, फ्रान्सच्या ४३ प्रतिशत व चीनच्या ४८ प्रतिशत इतकी कमी असल्याचे दिसून येते. भारतातील मक्याची उत्पादकता ही अमेरिकेमधील मक्याच्या उत्पादकतेच्या २४ प्रतिशत, फ्रान्सच्या २६ प्रतिशत व अर्जेन्टिनाच्या ३७ प्रतिशत इतकी कमी असल्याचे दिसून येते. भूईमुगाच्या संदर्भात भारतातील उत्पादकता ही अमेरिकाच्या तुलनेत ३२ प्रतिशत, चीनच्या ३९ प्रतिशत व अर्जेन्टिनाच्या ४९ प्रतिशत इतकी कमी असल्याचे दिसून येते. भारतातील ऊसाची उत्पादकता ही कोलंबियातील ऊसाच्या उत्पादकतेच्या ७७ प्रतिशत, थायलंडच्या ९१ प्रतिशत इतकी कमी असल्याचे दिसून येते. यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, भारतीय अर्थव्यवस्था ही कृषी प्रधान असून देखील वरील तक्त्यात दर्शविलेल्या काही प्रमुख पिकांच्या उत्पादकतेच्या संदर्भात जागतिक क्रमवारीत खालच्या क्रमांकावर असल्याचे दिसून येते.

भारतीय शेतीच्या अल्प उत्पादकतेची कारणे

स्वातंत्र्योत्तर काळात शेतीला महत्त्वाचे क्षेत्र मानून शेती उत्पादकतेत वाढ करण्यासाठी अनेक धोरणे राबविण्यात आली. शेतीमध्ये अनेक संशोधन करण्यात आले. ज्यामध्ये अधिक उत्पादन देणारी बी-बियाणे, रासायनिक खते, कीटकनाशके, नवीन तंत्र व यंत्रे, सिंचन सोयी इ. च्या वापराचा समावेश आहे. परंतु शेती उत्पादकतेवर नैसर्गिक, सामाजिक, तांत्रिक घटकांचा परिणाम होत असल्यामुळे शेतीची उत्पादकता मोठ्या प्रमाणात वाढविण्यात यश मिळाले नाही. शेतीची उत्पादकता कमी असण्याची कारणे पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. शेतजमिनीवरील लोकसंख्येचा वाढता भार

आजही भारतामध्ये जवळ जवळ ६५ प्रतिशत एवढी लोकसंख्या उदरनिर्वाहासाठी शेती व शेतीपुरक व्यवसायावर अवलंबून आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात लोकसंख्यावाढीच्या प्रमाणात रोजगारांच्या संधी निर्माण झाल्या नाहीत. उद्योग व सेवा क्षेत्र वाढत्या लोकसंख्येला सामावून घेण्यास असमर्थ ठरले. त्यामुळे शेतीवरील लोकसंख्येचे अवलंबित्व वाढत जावून शेतीची उत्पादकता कमी होत गेली.

२. शेतकऱ्यांचा कर्जबाजारीपणा

भारतीय शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती अत्यंत बिकट असल्याने कर्जाशिवाय शेतीत कोणतीही सुधारणा करता येत नाही. २००२-०३ मध्ये व्यापारी बँकांकडून कर्ज घेणाऱ्या शेतकऱ्यांचे प्रमाण ५७ प्रतिशत होते. २००७-०८ मध्ये यामध्ये ६४.४ प्रतिशत एवढी वाढ झाली. याच कालावधीत सहकारी बँकाचा कर्जपुरवठा ३४ प्रतिशत वरून २४ प्रतिशत इतका कमी झाला. पतपुरवठा करणाऱ्या संस्थांच्या क्लिष्ट अटी आणि कर्जासाठी तारण म्हणून शेतीच्या पुरेशा क्षेत्राच्या अभावामुळे या संस्थात्मक साधनांकडून शेतकऱ्यांना कर्ज मिळत नाही. त्यामुळे सावकाराकडून अधिकच्या व्याजदराने कर्ज घ्यावे लागते. पर्यायाने शेतकऱ्यांचा कर्जबाजारीपणा वाढत जावून त्याची कार्यक्षमता कमी होते व त्यामुळे त्याचा परिणाम शेतीची उत्पादकता कमी होण्यावर होतो.